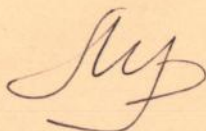

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

МОТИЛЬ Романа Ярославівна

УДК 738.3 (477)

**Українська димлена кераміка
XIX-XX століть**
(Історія, типологія, художні особливості)

17.00.06 - декоративне і прикладне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Львів-2000

Ц 125.13(21к)
448/449

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі народного мистецтва

Інституту народознавства Національної Академії Наук України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу народного мистецтва
Інституту народознавства НАН України
СТАНКЕВИЧ Михайло Євстахійович

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства,
професор кафедри історії і теорії мистецтва
Львівської академії мистецтв
СТЕЛЬМАЩУК Галина Григорівна

кандидат мистецтвознавства,
заступник директора з науково-методичної роботи
Косівського коледжу прикладного мистецтва
ім.В.Касіяна
ГРИНЮК Марія Миколаївна

Провідна установа: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім.М.Т.Рильського НАН України,
відділ народного мистецтва, м.Київ

Захист відбудеться "31" травня 2000 року о "10" годині на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д 35.103.01 у Львівській академії мистецтв
за адресою: 79011, Львів, вул.Кубійовича, 38

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівської академії
мистецтв (79011, Львів, вул.Кубійовича, 38).

Автореферат розісланий "27" квітня 2000 року

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат мистецтвознавства

І.В.Голод

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Українська кераміка — одне із самобутніх явищ у світовому мистецтві. У ній значне місце належить димленим виробам — давньому технологічному виду кераміки, якому незаслужено приділялося мало уваги. Більшість глиняних пам'яток, що належать до техніки відновлювального випалу, довгий час залишались непоміченими і зараз їх можна зустріти лише в окремих музейних і приватних колекціях. Ці гончарні витвори надзвичайно відпрацьовані у силуетах і пропорціях, випробувані щоденним користуванням, зручні та логічні, а фантазія народних майстрів протягом століть виробила багату систему орнаментальних схем і мотивів.

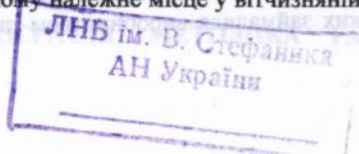
Проте до цього часу димлену кераміку України досліджували вибірково, а тому в науковій мистецтвознавчій літературі вона висвітлена недостатньо. Автори нечисленних публікацій здебільшого лише торкалися деяких ділянок даного художнього явища, що не давало можливості проаналізувати його в цілому, а іноді приводило до неточних і хибних висновків щодо історії, технології виготовлення та назви цього виду гончарства.

В останні десятиліття постало питання про збереження димленої кераміки як своєрідної галузі народного мистецтва, котра у найближчий час може зникнути. У гончарних промислах нагромадилася велика кількість проблем, вирішення яких є неможливим без зовнішньої підтримки. Збереження, відновлення й творче засвоєння традиційної української димленої кераміки, як і народного мистецтва взагалі, є однією з важливих умов національного й культурного відродження.

Саме потреба у відродженні, захисті та популяризації творчості цього виду мистецтва, а відтак у детальнішому й глибшому вивченні та аналізі традицій димленої кераміки, знанні її загальних і локальних художніх особливостей і зумовлює актуальність даної теми — **Українська димлена кераміка XIX-XX століть.**

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація вирішує одне із завдань теми «Теоретичні та історичні проблеми народної творчості» (шифр 4.16.6.8), одну із проблем теми «Історичні парадигми параметрів українського народного мистецтва: традиція, типологія і локалізація (шифр 3.3.4.12), що виконуються у відділі народного мистецтва Інституту народознавства НАН України, згідно постанови бюро Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного вивчення предмету української димленої кераміки і визначення її художніх особливостей створити цілісну картину цього виду гончарства як своєрідного явища в народному мистецтві і відвести йому належне місце у вітчизняній культурі.

Згідно поставленої мети визначаються конкретні завдання дослідження:

- проаналізувати історико-соціальні, природно-географічні, економічні та естетичні передумови формування української димленої кераміки, здійснити часову періодизацію її розвитку;
- уточнити і поглибити знання про димлену технологію виготовлення гончарної продукції;
- виявити традиційний характер форм димлених виробів, виходячи з функціональних і конструктивних засад;
- провести мистецтвознавчий аналіз візерунків димленої кераміки, визначити її художні особливості та зони поширення;
- виділити локальні осередки цього промислу, розглянути творчість окремих майстрів;
- ввести у науковий обіг досі невідомі пам'ятки, провести їх атрибуцію.

Основним об'єктом даного дослідження є твори української димленої кераміки XIX-XX ст., виконані народними майстрами. Переважно це простий кухонний посуд щоденного побутового використання, рідше зустрічаються обрядові предмети, речі для обладнання житла тощо.

Географічні рамки дослідження — етнічна територія України.

Хронологічні межі дослідження зумовлені складом фактичного матеріалу: більшість пам'яток, що збереглися, дає можливість аналізу художніх особливостей димленої кераміки з початку XIX до кінця XX ст., хоча автор вважає доцільним зробити короткий історичний огляд розвитку цього технологічного виду гончарства на території України, починаючи з найдавніших археологічних знахідок (IV тис. до н.е.) до наших днів. У роботі також розглядається творчість українських художників-керамістів XX ст., в чиїх творах відчутна інспірація традицій народної димленої кераміки.

Наукове значення роботи найповніше виявляється у **науковій новизні**, що, у свою чергу, збігається із завданнями дисертації. Дана праця є першим дослідженням української димленої кераміки в цілому. Вперше проводиться детальне вивчення історії розвитку цього технологічного виду гончарства на основі комплексного розгляду предмету, аналізуються маловідомі мистецькі явища (трансформації впливів, згасання традицій і т.д.) та ряд історичних фактів, що ще не були введені у науковий обіг. У роботі висвітлюються та уточнюються технологічні аспекти виготовлення димленої кераміки; виходячи з функціональних і конструктивних засад, розроблена типологія форм димлених виробів. Уперше на основі мистецтвознавчого аналізу визначаються художні особливості української димленої кераміки XIX-XX ст., окреслюється комплекс факторів, що формують художню виразність творів, проведено систематизацію декору. Вперше чітко простежуються осередки, у яких займалися виробництвом димлених виробів; введено у науковий обіг

нові імена гончарів, що спеціалізувалися у цій галузі, виявлено зони поширення димленої кераміки, її загальні особливості, регіональні відмінності. Також вперше здійснюється порівняльна характеристика українських і зарубіжних димлених виробів.

Практичне значення дисертації полягає не лише у різнобічному висвітленні української димленої кераміки і узагальненні великого фактичного матеріалу, що може послужити для повнішого вивчення вітчизняної історії декоративно-прикладного мистецтва, а й для сприяння вирішенню проблем збереження та відродження цього згасаючого народного промислу.

Дослідження несе інформативну цінність для викладачів і студентів мистецьких навчальних закладів, матеріали дисертації можуть бути використані у музейній роботі (атрибуція пам'яток, експозиційна та виставкова діяльність тощо).

Апробація роботи здійснювалась на засіданнях відділу народного мистецтва (Протокол № 1 від 11 січня 2000р.) та Вченої Ради Інституту народознавства НАН України (Протокол № 1 від 26 січня 2000р.). Робота рекомендована до захисту. Її основні положення виголошені у доповідях і тезах на ряді наукових конференцій, зокрема, на науково-теоретичних конференціях: «Українська хрестологія» (Інститут народознавства НАН України, Львів, 1996); «Коллективне та індивідуальне як чинники національної своєрідності народного мистецтва. Четверті Гончарівські читання» (Музей Івана Гончара, Київ, 1997); «Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Сакральне мистецтво Бойківщини» (Музей «Дрогобиччина», Дрогобич, 1997).

Автор опублікувала п'ять статей обсягом 3,5 умов. друк. арк., що містять основні положення та результати досліджень.

Структура роботи (обсягом 162 с.) складається із вступу, шести розділів, до складу яких входять п'ять аналітичних таблиць: Хронологічна періодизація поширення димленої кераміки на теренах України (2.1), Типологія виробів димленої кераміки (4.1), Типологічна структура декору димленої кераміки (5.1), Схеми декору димленої кераміки (5.2) та Димлена кераміка зарубіжних країн (6.1), висновків, переліку умовних позначень і списку використаних джерел (156 найменувань). До тексту дисертації додається альбом (135 ілюстрацій) та список, що містить основні характеристики творів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено основну мету, завдання об'єкт, географічні рамки, хронологічні межі, його наукову новизну та практичне значення.

У першому розділі «**ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДИКА ТА**

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ» проведено критичний огляд літератури по темі дисертації, викладено основні методи дослідження, висвітлено джерелознавчу основу роботи.

Вітчизняна та зарубіжна література містить лише окремі побіжні згадки про димлені твори українського гончарства. Так, проблематикою походження та історичного розвитку кераміки, в тому числі й димленої, займалися В.Баран (1981), С.Березанська (1971), М.Брайчевський (1964, 1986), В.Василенко (1977), Я.Пастернак (1961), Б.Рибаков (1948, 1962) та інші, проте ніхто з них точно не визначає період появи димлених виробів на теренах України.

З етнографічної точки зору українська димлена кераміка частково розглядається у декількох працях, у яких лаконічно визначається стан ремесла у ХІХ - на поч. ХХ ст., висвітлюються деякі соціальні та ретроспективні моменти, представлені окремі статистичні дані. Зокрема, дослідженням гончарства Чернігівщини займалися І.Мавський (1862), М.Фріде (1926) та Є.Спаська (1921, 1929), а дослідники П.Олейников (1900) та М.Іонов (1912) роблять етнографічний огляд димленої кераміки Київщини.

На західних землях України вперше звернувся до народного гончарства Л.Вербицький (1882). Праця має альбомно-довідковий характер і стосується димленого посуду Косова і Сокаля.

Аналізуючи димлені вироби Поділля, М.Фріде (1928) обмежується лише питанням форми й орнаменту кераміки.

В.Дзедушицький (1898) помилково тлумачить один з найдавніших методів прикрашання посуду способом загладжування і помилково пояснює цю техніку вживанням графіту. Й.Чекановський (1927) димлену кераміку з лискованою поверхнею називає «готською», проте це хибне твердження, бо як у техніці її виготовлення, так і в формах та орнаменті простежуються старі місцеві традиції. Про виробництво і поширення димленого посуду на Покутті побіжно згадує В.Шрайбер (1931).

Народній кераміці різних регіонів України присвячували свої праці етнографи і мистецтвознавці 2-ої пол. ХХ ст. Питання димленої кераміки найдокладніше розглядає у розділах до шеститомної «Історії українського мистецтва» (1966-1970), у «Нарисах з історії українського декоративно-прикладного мистецтва» (1969) та в інших роботах (1960, 1968) Ю.П.Лашук.

Цінні узагальнюючі дані щодо димленої кераміки на теренах Західної України містить праця К.І.Матейко (1959), але дослідниця не робить чіткого поділу кераміки за технологією виготовлення і не виділяє центри цього виду гончарства.

Окремі згадки про димлені вироби і осередки їх виробництва є у книзі І.В.Гургули (1966).

Л.С.Данченко у своїх працях (1969, 1974) також приділяє увагу цьому технологічному виду глиняних виробів, проте свідчення про нього подані досить фрагментарно.

Тисло про творчість народних майстрів зі Старих Кут, Коболчина розповідає Д.Н.Гоберман (1979, 1983).

Т.А.Романець (1996) димлений посуд розглядає як один з найдавніших і наводить три найпоширеніші схеми декору виробів.

Фактологічне значення для дослідження даної теми мають науково-популярні публікації 80-90 років ХХ ст., які піднімають гострі проблеми існування сучасної димленої кераміки. Серед них статті Г.Островського (1984), М.Селівачова (1985), О.Цісельської (1987), Я.Коваль (1988), Я.Кравченка (1989), М.Корнієнко (1991) та інших.

Значний інтерес для порівняльно-історичного аналізу українських димлених творів гончарства становлять розвідки зарубіжних авторів щодо історії світової чорної кераміки, і, зокрема, випалювання глиняних виробів відновлювальним методом. Матеріали публікацій зарубіжних дослідників О.Ганцької (1970) та Р.Рейнфуса (1955) з Польщі, І.Слатомцевої (1966) з Білорусії, Д.Зеленіна (1940) з Росії, І.Хинку (1969) з Молдови, Й.Сабадфалві (1987) з Угорщини, Е.Плічкової (1959) з Словаччини та інших вагомо прислужилися до відтворення картини розвитку української димленої кераміки.

Огляд існуючої літератури доводить, що українська димлена кераміка продовжує залишатися маловивченою галуззю народного мистецтва, оскільки досі не проведено всестороннього та узагальнюючого дослідження. Зафіксований у працях фактичний матеріал недостатньо відображає цей вид керамічного промислу.

Українська димлена кераміка ще не стала предметом окремого мистецтвознавчого вивчення. Залишаються нев'язаними і потребують уточнення питання історії, технології та художньої специфіки димлених виробів. Тому постає невідкладна потреба узагальнення попередніх досліджень, їх глибшого та ґрунтовнішого вивчення на основі вироблених сучасним мистецтвознавством методів.

Методологічною основою роботи є принцип системності та історизму. Димлена кераміка розглядається як невід'ємна частина всього українського гончарства, котра спричинилася до формування національної специфіки вітчизняної культури; розкриваються зовнішні впливи та внутрішні зміни цього явища. У дослідженні використано порівняльно-історичний метод у хронологічному та просторовому вимірах, методи формально-типологічного та мистецтвознавчого аналізу.

У загальному теоретичному, мистецтвознавчому осмисленні проблем, порушених у дисертації, автор опирається на концептуальні дослідження

провідних українських вчених: К.Матейко, Л.Данченко, О.Тищенко, М.Селівачова, М.Станкевича, Р.Захарчук-Чугай, Т.Романець; а також зарубіжних дослідників, що вивчали димлену кераміку: О.Ганцької та Р.Рейнфуса (Польща), І.Єлатомцевої (Білорусія), Д.Зеленіна (Росія), Й.Сабадфалві (Угорщина), Є.Плічкової (Словаччина) та ін.

Джерела дослідження. У процесі виконання роботи велику увагу приділено мистецтвознавчому вивченню пам'яток, що зберігаються у приватних колекціях та збірках ряду музеїв, а саме: Державного музею українського народного декоративного мистецтва (м.Київ), Державного історичного музею (м.Київ), Музею народної архітектури та побуту України (м.Київ), Музею Івана Гончара (м.Київ), Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (м.Львів), Національного музею у Львові, Львівського історичного музею, Музею народної архітектури та побуту у Львові, Філіалу Львівської картинної галереї в архітектурно-художньому музеї-заповіднику «Одеський замок», Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини і Покуття, Музею народного мистецтва у Косові, краєзнавчих музеїв Івано-Франківська та Тернополя, а також Переяслав-Хмельницького та Кам'янець-Подільського історико-краєзнавчих музеїв.

У роботі використані рукописні й архівні джерела: опрацьовано фонди рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського НАН України, наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка НАН України, матеріали Державного Історичного архіву у Львові та Архіву Музею народної архітектури та побуту у Львові, а також польові матеріали, зібрані автором під час цільових відряджень та експедицій у 1994-99 роках в різні регіони України з опитуванням гончарів та місцевого населення, фотографуванням і замальовками.

У другому розділі «**З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ДИМЛЕНОЇ КЕРАМІКИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**» на основі вивчення архівних і літературних джерел, речових пам'яток визначені й проаналізовані основні періоди становлення й розвитку цього виду гончарства на українських землях, уточнюються основні етапи спалахів і згасання його традицій.

2.1. Кераміка найдавніших часів. Зафіксовані в Україні найдавніші пам'ятки кераміки, виготовленої методом відновлювального випалу відносяться до часів Трипілля (IV-III тис. до н.е.). Автор аргументує припущення про появу чорнолощених виробів на українських землях майже з початком виготовлення тут глиняного посуду в епоху неоліту (буго-дністровська культура (VI-V тис. до н.е.)), проте випалені вони були на відкритому вогні без відновлювального процесу. В епоху енеоліту і пізніше чорно-сірий колір кераміці надавали шляхом покриття її графітом до випалу (культура Гумельниця, середина IV тис. до н.е.).

У підрозділі розглянуто чорнолошений посуд гальштатської доби (перші століття - середина I тис. до н.е.): ставнівська культура (XIV-XII ст. до н.е.), культура Ноа (XII-IX ст. до н.е.), білогрудівська (XI - 1 пол. IX ст. до н.е.) та чорноліська (VIII - I пол. VII ст. до н.е.) культури. Характерним був кухонний та столовий посуд, задимлений і місцями доведений до полиску.

2.2. Пам'ятки скіфо-сарматської доби (VII ст. до н.е. - IV ст. н.е.). Для кераміки скіфів (2-а пол. VII ст. до н.е. - III ст. до н.е.): властиві витончена форма і рясний орнамент. Вона представлена мисками, кубками, черпаками і корчагами. В основі композиції орнаменту є широкий пояс, поділений на ритмічні повторення геометричних фігур з різною штриховкою або без неї. Поширення набула біла і рідше червона інкрустація.

Ліпний димлений посуд сарматів (III/II ст. до н.е.-IV ст.н.е.) представлений горщиками, корчагами та глеками. Поверхню посуду загладжували до дзеркального блиску каменем або кісткою. Частина виробів оздоблювали геометричним лоцением орнаментом: сітка, трикутник, вертикальні лінії та ін.

2.3. Традиції ранньослов'янської кераміки (кінець III ст. до н.е. - IX ст. н.е.) Кераміка культури полів поховань зарубинецько-корчуватівського типу (кінець III ст. до н.е. - II ст. н.е.) була ліпною з чорною (сірою) лощеною поверхнею — грубостінні горщики, миски, глечики, кухлі, виготовлені способом відновлювального випалу. На цей період припадає час становлення давньоукраїнської кераміки, коли зформувалися основні її риси.

Кераміка культури Поянешті-Лукашівка (III-II ст. до н.е. - 2-а пол. I ст. до н.е.) з чорнолощеною поверхнею виконувала функції столового посуду і використовувалась у ритуальних цілях.

Гончарні сіро-глиняні лощені вироби латенської (VI-V ст. до н.е.-Iст.н.е.) та пшеворської (I ст. до н.е. - III ст.н.е.) культур представлені горщиками, мисками, глечиками і кубками, виготовленими на ручному гончарному крузі.

Поверхня посудин липицької культури (I ст. н.е. - поч. III ст. н.е.) сірого, рідше чорного кольору утворювалась або за рахунок відновлювального випалу, або засобом графітування.

Найпоширенішим видом черняхівської димленої кераміки (II-V ст. н.е.) були горщики з яйцеподібним тулубом, а також миски, горнята, кубки. Орнаменти, що складаються з геометричних елементів, іноді створюють складні смислові композиції. Це період справжнього розквіту димлених виробів на теренах України.

Керамічний комплекс київської (пізньозарубинецької) культури (II-III - кінець V ст.н.е.) складають миски та горщикovidні посудини з темно-сірою чи чорною лискованою поверхнею. Випалювали кераміку у відкритому вогні.

Димлена кераміка культури карпатських курганів (II-V ст. н.е.) є кру-

жальна і липна. Деякі форми мають аналогії в кераміці черняхівського типу. Така ж закономірність властива для димлених керамічних виробів вельбарської (ост. чверть II - поч. IV ст. н.е.), празької (V-VII ст. н.е.) та пенківської (VI - 2 пол. VII ст. н.е.) культур.

Сірий посуд салтівської культури (VII-X ст.) з лошеним декором, виготовлений на гончарному крузі та випалений у горнах. У столовій кераміці виділяються такі групи посуду як глечики, горнята, горщики, миски, прикрашені різноманітними комбінаціями з пролощених ліній.

Традиції димленої кераміки простежуються на посуді, що знаходиться на території Подністров'я і Прикарпаття у ранньослов'янських могильниках (VIII-IX ст.).

Висока культура ранньослов'янських гончарів була основою, на якій розвивалася кераміка в період Київської Русі та феодальної роздрібленості.

2.4. Кераміка в період Київської Русі та феодальної роздрібленості. У підрозділі подано характеристику явищ, що мали місце при утворенні Київської держави: розвиток грошових відносин сприяв кількісному зростанню ремісників, посилилися процеси відокремлення ремесла від землеробства.

Починаючи з X ст. основною формою посуду є стрункий горщик із злегка завуженим горлом і розхиленими вінцями. Орнамент ритований з прямолінійних і хвилястих ліній, іноді штампований. Посуд випалювали у спеціальних печах — горнах.

Поява непрозорої, а згодом і прозорої поливи в XI ст. поступово витісняє продукцію димлених виробів. Розширюється асортимент посуду: корчаги для зберігання зерна, миски, кухлі та глечики.

У XII ст. форми посуду набувають присадкуватих і опуклих обрисів, що є характерним для українських керамічних виробів.

У період монгольської навали з XIII ст. ремесло феодальних міст, в тому числі і гончарство, занепало. Відзначається, що істотних змін у сільському гончарстві не відбулося — воно не зазнало знищення.

2.5. Керамічне виробництво у XIV-XVII ст. Визначено факти, що сприяли вдосконаленню технології виробництва у післямонгольський час: повсюдне запровадження швидкообертowego ножного круга, випал у двоохрусному горні давньоруського типу. У XIV ст. поширюється нова техніка оздоблення (витискування за допомогою штампика-кілочка, орнаментально-го валика чи зубчатого коліщатка).

У XIV-XV ст. міські ремісники, а серед них і гончарі, об'єднуються у цехи. Розглянуто вплив цехів на ремісничу діяльність.

Посуд XV-XVII ст. відзначається різноманітністю форм глечиків, кухлів, свічників тощо. Саме в цей час полив'яний посуд поступово витісняє традиційний димлений — починають вживати свинцеву поливу, для якої

потрібен окислюючий вогонь.

Розквіт димленої кераміки XIV-XVI ст. у XVII ст. змінюється його поступовим занепадом, який був спричинений розповсюдженням розписних керамічних виробів.

2.6. Українська димлена кераміка XVIII - 1-ої пол. XX ст. У XVIII ст. в зв'язку з поширенням фаянсових мануфактур в Україні поглиблюється занепад димленого посуду. Більшим попитом нерідко користуються привозні вироби. Ці умови примушували гончарів вдосконалювати ремісничу майстерність. Починають застосовувати веретенний ножний гончарний круг з рухомою віссю без шпиль, зникає різниця між сільським і міським гончарством. Форма димлених виробів XVIII ст. має виразну характеристику: широкий тулуб, вузьке денце та горло. Найпоширеніші техніки декорування — лощення і ритування.

Утвердження капіталістичних відносин і скасування кріпацтва у XIX ст. дещо покращили стан гончарів, а одночасно й димленої кераміки. Занепад гончарного ремесла спостерігається з кінця XIX ст., коли димлені вироби все більше витісняє дешевий фаянсовий, порцеляновий та металевий посуд. Визначено й інші причини падіння гончарства: дорожнеча сировини, примітивність знарядь виробництва, відсутність оборотних коштів і дешевого кредиту, неорганізованість збуту.

Розглянуто заходи, які національно-свідома інтелігенція вживала для підтримки гончарного промислу в кінці XIX - на поч. XX ст.: відкриття навчальних закладів гончарства; організація виставок, збиральницької і науково-дослідницької діяльності; піклування про збут виробів і т.п. І все ж ці заходи не змогли зупинити занепад гончарства, до його згасання значною мірою спричинилися примусова колективізація, голодомор 1933 р. у східних областях України, мобілізація населення під час II Світової війни та політичні репресії.

2.7. Димлена кераміка у народній творчості, професійній діяльності у 2-ій пол. XX ст. У повоєнний період виробництво димленої кераміки пожвавилось. Нестача на ринку вжиткового посуду сприяла швидкому відновленню гончарства. Виділено осередки димленої кераміки, що діяли у 50-60-х роках.

Визначено фактори, що призвели до скорочення гончарного промислу у 70-80-ті роки: складнощі з паливом, великі податки, штрафи тощо.

Охарактеризовано стан ремесла на кінець XX ст.: діючі гончарні залишилися лише в одиничних осередках, новою формою роботи стала праця за договорами для музеїв та художніх салонів.

Перераховуються заходи, що проводились на Львівщині у 80-х роках для відродження і збереження самотутньої димленої кераміки: у

с.Гавареччина створено гончарну школу, організовано постачання гончарів сировиною та піклування про збут їх виробів і т.д.

У підрозділі розглядається творчість українських професійних художників-керамістів ХХ ст., в чій творчості відчутна інспірація традицій народної димленої кераміки (Ярослави і Ярослав Мотик, О.Винниченко, П.Мося, О.Мартинюк та ін.).

Автор вважає, що для збереження і відродження самобутнього ремесла димленої кераміки необхідна увага до творчості народних майстрів, слід поліпшити музейну й виставкову діяльність, збільшити кількість видань (наукових, науково-популярних, навчальних), присвячених мистецтву димленої кераміки.

Третій розділ «МАТЕРІАЛ ТА ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ДИМЛЕНОЇ КЕРАМІКИ» висвітлює процес і основні етапи виготовлення димленого гончарства: відбір, переробку, підготовку сировини; формування (власне виготовлення виробу); сушіння; обробку поверхні (гладження, орнаментування тощо); випал. Кожен з них значною мірою впливає на естетичний вигляд та художні особливості виробів.

Так від фізико-хімічних властивостей і складу глини залежить якість кераміки, її колір, міцність, водонепроникність.

Встановлено, що в Україні, як і по всій Європі, чорну кераміку виготовляли з глини із великим вмістом залізних сполук.

У розділі детально описано конструкцію ножного гончарного круга і методи роботи на ньому; процес сушіння керамічної продукції. Виділено чотири найпоширеніші художньо-технічні способи декорування сирих підсушених виробів: лощення (лискування, гладження), риткування (гравірування), штампування (витискання, кілкування), наліплювання рельєфного орнаменту.

Особливу увагу у роботі приділено процесу випалювання. Наголошено, що основну роль у створенні характерного чорного черепка в димленій кераміці відіграє спеціальна відновлювальна технологія випалу, коли у горні, шляхом щільного закриття усіх отворів, створюється безкисневе середовище; послідовно розглянуто усі етапи випалювання і конструкцію печей, поширених в Україні. Визначаються основні фактори, що мають вплив на якість і естетичний вигляд димленої кераміки: склад глини, температура і тривалість випалу, гатунок палива, стан горна та ін.

Також перелічено ряд зарубіжних вчених і результати їх досліджень, що займалися технологічними аспектами виготовлення димленої кераміки: Е.Вернер і Г.Дума (Угорщина), Е.Сайлес (Мексика), А.Стінсберг (Данія), Б.Флореску (Румунія), Р.Рейнфус (Польща), Д.Зеленін (Росія) та ін. Наведено аналогічні і цілком інші методи випалювання димлених виробів, що застосо-

вуються у різних країнах.

У четвертому розділі «**ТИПОЛОГІЯ ФОРМ ДИМЛЕНИХ ВИРОБІВ**» проведено критичний аналіз принципів типології у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників: Г.Земпера, Я.Фельке, О.Некрасова, М.Кагана. У руслі концепції морфологічного поділу творів декоративно-прикладного мистецтва, розробленої М.Станкевичем, запропоновано класифікацію художньої кераміки, що ґрунтується на функціональних та формотворчих ознаках. Для її повноцінного аналізу застосовується така диференціація:

ВИД - ПІДВИД - РІД - ТИПОЛОГІЧНА ГРУПА - ТИП - ВИРІБ

Зформований типологічний ряд виявлених творів нараховує шість функціонально-родових відмін (посуд, речі для обладнання житла, обрядові предмети, іграшки, речі особистого користування, будівельна кераміка), коло 20 типологічних груп предметів і понад 50 їх типів.

Проведено аналіз характерних конструктивних і формотворчих ознак кожної з груп виробів і їх типів із стислою характеристикою побутового застосування та співставлення назв із термінологією певних регіонів України. Окреслено методи декорування, хронологічні межі та зони поширення окремих різновидів.

Відзначено, що переважна більшість форм димлених виробів має витоки у ранньоземлеробських культурах земель України та прилеглих до неї районах, усі вони пов'язані з традиційно-побутовими сторонами життя місцевого населення. До найбільш традиційних зразків димленої кераміки відносяться горщики, глечики, макітри та ін. Проте, протягом останнього століття з'явилося багато варіантів виробів інноваційного напрямку — це вази, попільнички, джазви — їх форми часто не пов'язані з місцевою традицією і обумовлені модою та смаками замовника.

У п'ятому розділі «**ОСОБЛИВОСТІ ДЕКОРУ ДИМЛЕНОЇ КЕРАМІКИ**» здійснено художній аналіз та проведено класифікацію оздоблення димлених творів гончарства.

5.1. Загальні принципи декорування димлених виробів. У підрозділі наведено приклади застосування певних прийомів і виражальних засобів, на базі дослідженого матеріалу створено типологічну структуру та схеми декору димленої кераміки. Звертається увагу, що оздоблення димленого посуду гончарі завжди органічно пов'язували з його формами. Виділено найтипівіші схеми розміщення і укладання орнаментальних мотивів та елементів на поверхні виробів.

Підкреслено, що принципи оздоблення української димленої кераміки визначаються традиціями вітчизняного декоративно-прикладного мистецтва з власною мовою художнього вираження.

5.2. Лощення. Лощення (лискування, гладження) є найпоширенішою технікою декорування димлених виробів. Його застосовують гончарі всіх регіонів України. Головний художній ефект лощеного декору творить поєднання (контраст) двох виражальних засобів: лискучого лінійно-смугового візерунку та матового шершавого гла.

На основі аналізу конкретних пам'яток виділено найбільш розповсюджені композиційні схеми оздоблення: смугасте лощення (Львівщина, Івано-Франківщина, Тернопільщина, Волинь); сітчастий орнамент (Львівщина, Тернопільщина, Волинь, Черкащина, Київщина, Полтавщина); «сосонка» (Львівщина, Івано-Франківщина, Волинь та ін.); рослинні візерунки (Тернопільщина, Чернівецьщина). Встановлено, що домінуючим є геометричний та геометрично-рослинний лощений декор, рідше зустрічається рослинна орнаментика. Виявлено основні мотиви та елементи декору: прямі, хвилясті, ламані лінії, кола, еліпси, спіралі, зірки, пагінці, квіти і т.д. Розглянуто особливості побудови візерунків, розподіл функцій між елементами, художнє вирішення тощо.

5.3. Ритування. Ритування (рифлення, гравірування) належить до найдавніших технік оздоблення димленої кераміки (епоха Неоліту). Різноманітні композиції програвірованих рисунків XIX-XX ст. творять найпростіші елементи: смуги, кривульки, ямки, ромби, стебла, листочки, квіти тощо. Вони виступають виразним декоративним акцентом завдяки композиційним, світло-тіньовим і фактурним яким.

У підрозділі розглянуто основні типи ритованого декору: лінійно-хвилястий орнамент, «сосонки», «заячі вушка» і т.д. Встановлено, що найбільш поширеним видом ритованого декору є широкий пояс геометричного орнаменту, що розміщений єдиною зоною на плічках або на найширшій частині тулуба горщиків, глеків, баньок, чи на вінцях макітер, мисок (Київщина, Полтавщина, Черкащина, Чернігівщина, Закарпаття). Рідкісними є рослинні гравіровані зображення (Івано-Франківщина). В основі композиційних особливостей побудови ритованих візерунків використані локальні художні традиції.

5.4. Штампування (витискуваний орнамент). Витискуваний орнамент є споріднений із ритованими геометричними візерунками, проте відрізняється технікою виконання і йому властиві більш складні й логічно побудовані композиції.

Особливістю цієї техніки оздоблення є чіткі рапорти рясних геометричних візерунків, що концентрично розміщуються здебільшого на вінцях посудин. Найтипівіші елементи витискуваного декору становлять горизонтальні, ламані, хвилясті смуги, цятки, ромби, трикутники. Поширені розеткові узори (Сумщина, Полтавщина, Закарпаття). Мотиви штампованих орнаментів

димленої кераміки часто нагадують декор інших творів декоративно-прикладного мистецтва (вишивки, ткацтва, деревообробництва, писанкарства).

5.5. Наліпний рельєфний декор. Ця рідкісна в українській димленій кераміці техніка була запозичена з фаянсового виробництва XVII-XIX ст. Нею володіла лише невелика група майстрів: Яків Домарицький, Василь Ахримович, Мар'ян Бакусеви́ч (с.Гавареччина Львівської обл.), Теофіл Земський (с.Буданів Тернопільської обл.).

На прикладі конкретних пам'яток проаналізовано мистецькі якості рельєфного ліплення, виділено основні елементи декору: прямі й хвилясті джгути, валки, завитки, виноградні лози, дубові листочки, багатолісники, голови баранів, коней тощо, виявлено їх декоративно-пластичну роль.

У шостому розділі «РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ ДИМЛЕНИХ ВИРОБІВ» головну увагу приділено визначенню локальних і загальнонаціональних рис димленої кераміки.

Зазначено, що пам'ятки XIX-XX ст. свідчать про поширення традицій гончарства димленої технології у значній частині етнографічних регіонів лісової смуги України: Подніпров'я, Слобожанщина, Полісся, Волинь, Поділля, Покуття, Гуцульщина, Буковина, Лемківщина та ін. Шляхом порівняльного аналізу димлених виробів з різних центрів виробництва прослідковується і виділяється ряд певних спільних та відмінних рис, що виявляються у різноманітності форм і художньо-технічних засобів оздоблення, оригінальності декоративно-орнаментальних рішень, а також у кольорі черепка, забарвлення якого (в залежності від складу місцевої глини і режиму випалювання) варіює від світло-сірих до насичених чорних тонів.

У розділі виділено локальні осередки димленої кераміки; перелічено майстрів, що спеціалізуються в цій галузі; проаналізовано найхарактерніші риси продукції кожного з центрів.

Вперше проведено паралелі між українськими та зарубіжними димленими творами гончарства з сусідніх і більш віддалених країн (Австрії, Білорусії, Болгарії, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Угорщини та ін.).

Порівнюючи димлені вироби різних регіонів України, а також інших земель, виявлено, що вони дещо відрізняються між собою формою та орнаменталією, проте найхарактерніші риси загалом є однаковими. Разом з тим, у кожному гончарному осередку під впливом різних факторів історичного, соціально-економічного характеру, місцевих традицій та вимог функціонального призначення виробився ряд специфічних локальних відмінностей. Разом ці відміни творять єдину цілісну систему української димленої кераміки, загальними ознаками якої є художньо-осмислена конструкція форм і оздоблення, що узгоджені з доцільністю та функціональною спрямованістю.

ВИСНОВКИ

Аналіз речових, документальних та літературних матеріалів дає підстави стверджувати, що українська димлена кераміка є давньою галуззю і складовою частиною вітчизняного декоративно-прикладного мистецтва. Димлені вироби відомі в Україні з IV-III тис. до н.е. (період Трипілля). Історичний шлях української димленої кераміки охоплює кілька тисячоліть: він позначений етапами зародження, становлення, розквіту, згасання, часткового відродження і поступового занепаду, що відображає загальноєвропейську тенденцію розвитку гончарства. За час існування димленої кераміки на теренах України виробились і вкоренилися місцеві традиції, що дозволяє вважати її українською за суттю, а не лише географічно локалізованою.

Згасання промислів димленої кераміки у XIX-XX ст. зумовлене конкуренцією промислової продукції, переорієнтацією смаків споживача і соціальними змінами у суспільстві. Інспірація народних традицій української димленої кераміки знайшла своє відображення у творчості професійних художників-керамістів кінця XX ст.

Технологія виготовлення димленої кераміки складається з таких етапів: відбір, переробка, підготовка сировини; формування (власне виготовлення виробу); сушіння; обробка поверхні (гладження, орнаментування тощо); випал. Кожен з них значною мірою впливає на якість, естетичний вигляд і художні особливості виробів. Як основний матеріал гончарі використовують глину з великим вмістом заліза. Головну роль у утворенні характерного чорного черепка в українській димленій кераміці відіграє спеціальна відновлювальна технологія випалу, коли у горні, шляхом щільного закриття усіх отворів, виникає безкисневе середовище. Ця техніка випалювання є типовою для українського гончарства і проходить у таких самих печах, що й дві тисячі років тому.

Типологічний аналіз творів димленої кераміки, що ґрунтується на функціональних засадах, дозволяє визначити шість функціонально-родових відмін: посуд, речі для обладнання житла, обрядові предмети, іграшки, речі особистого користування, будівельна кераміка. Кожна з них, згідно конструктивних та утилітарних принципів складається із 20-ти типологічних груп і понад 50-ти типів. Переважна більшість форм має витоки з віддалених археологічних ранньоземлеробських культур, що мали місце на землях України та прилеглих до неї районах й усі вони пов'язані з традиційно-побутовими умовами життя місцевого населення.

Загальною ознакою форм української димленої кераміки є художньо-осмислені, випробувані тисячоліттями чіткі пропорції, взаємоузгоджені з доцільністю і функціональною спрямованістю, що засвідчує високомистецьку вартість і побутову значимість димлених творів гончарства.

Декор на поверхню димлених виробів наносять чотирма графічно-пластичними способами, що розраховані на світлотіньове сприйняття: ритунанням, штампуванням, рельєфним ліпленням та лощенням. Наповненість системи оздоблення димленої кераміки XIX-XX ст. досягнута, насамперед, великою кількістю різноманітних мотивів та варіантністю їх поєднань. Домінуючими видами орнаментальних мотивів є геометричні, рослинні та рослинно-геометричні, дуже рідко зображали тварин і птахів. Композиційні схеми, що зустрічаються на димлених виробах відповідають основним характеристикам народної орнаментики: узагальнення і схематичність форм, графічність, впорядкованість, досконале відчуття ритму і внутрішня розробка елементів. Мистецькі якості декору димленої кераміки формувалися у тісному зв'язку з розвитком інших видів декоративно-прикладного мистецтва (ткацтвом, вишивкою, деревообробництвом, писанкарством). Головною особливістю оздоблення гончарства димленої технології XIX-XX ст. є узгодженість візерунків з тектонікою виробу. Застосування відповідних технік і композиційних прийомів декорування зумовлюється, насамперед, тривалою мистецькою традицією, побутовими та культурогенними умовами, смаком виробника тощо.

Пам'ятки XIX-XX ст. підтверджують поширення традицій димленої кераміки у значній частині етнографічних регіонів лісової смуги України: Подніпров'я, Слобожанщина, Полісся, Волинь, Поділля, Покуття, Гуцульщина, Буковина, Лемківщина та ін. У кожному регіоні і в багатьох осередках гончарство димленої технології під впливом різних факторів набуло своєрідних локальних рис, які виявляються у розумінні матеріалу, тектоніки, пропорцій та оригінальності декоративного оздоблення. Разом з тим, димлена кераміка України має спільні особливості з гончарством зарубіжних країн (Австрії, Білорусі, Болгарії, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Чехії), а це свідчить, що творчість вітчизняних майстрів ніколи не була відособленою, замкнутою в межах свого району.

Головною загальною особливістю української димленої кераміки є взаємоузгодженість і художня осмисленість пропорцій форм і композицій декору, а також графічно-пластичні способи оздоблення та чорно-сірий силует, що зорганізовує зорове сприйняття виробів.

Художньо-технологічна, формально-типологічна, композиційна та естетична завершеність творів димленої кераміки, як окремого виду декоративно-прикладного мистецтва, дає можливість стверджувати, що українські димлені вироби є важливою складовою частиною національної культурної спадщини.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.

1. Художні особливості декору димленої кераміки // Народознавчі Зошити. 1999. - № 2. - С.212-223.
2. Українська димлена кераміка: регіональні відміни // Мистецтвознавство '99: науковий збірник. Львів: Видав.СКІМ, 1999. - С.127-138.
3. Технологія виготовлення димленої кераміки // Народознавчі Зошити. 2000. - № 1. - С.126-132.
4. Професійні митці та гаварецька димлена кераміка// Регрес і регенерація в народному мистецтві: Колективне дослідження за матеріалами Третіх Гончарівських читань (Відп.ред М.Селівачов).- К.: Музей Івана Гончара: Родовід, 1998. - С.204-207.
5. Семантика хреста в українській кераміці // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана.- Дрогобич: Відродження, 1997. - С.58-61.
6. Хрест у культурно-історичних традиціях українського гончарства // Українська хрестологія. Тези і резюме наукової конференції 24 жовтня 1996 р.- Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. - С.35-36.

МОТИЛЬ Р.Я. Українська димлена кераміка XIX-XX ст. (Історія, типологія, художні особливості). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.06 - декоративне і прикладне мистецтво. - Львівська академія мистецтв, Львів, 2000.

У дисертації розглянуто українську димлену кераміку як самобутнє мистецьке явище. Уточнено витоки, висвітлено історію розвитку димленої кераміки на теренах України. Досліджено технологію виготовлення та оздоблення димлених гончарних виробів. За комплексом ознак розроблена типологія творів. Проаналізовано особливості форми й декору української димленої кераміки. Визначені локальні та загальноукраїнські риси димлених виробів. Проведено паралелі між українською та зарубіжною димленою керамікою.

Ключові слова: Україна, димлена кераміка, типологія, художні особливості, форма, декор.

MOTYL R. Ukrainian Smoked Ceramics of the XIX-th - XX-th cc. (History, Typology, Artistic Peculiarities). - Manuscript.

Dissertational thesis for obtaining a Scientific degree of Candidate in Art Sciences, History and Theory of Arts; speciality 17.00.06 - Decorative and Applied Art. - Lviv Academy of Arts, Lviv, Ukraine, 2000.

The dissertation contains a research work on Ukrainian smoked ceramics which is being considered as a distinctive artistic phenomenon. The sources of the smoked ceramics and its history in Ukraine are being lightened up. The technological cycles of smoked pottery ware production and processes of decoration of items are being investigated. The typology of smoked ceramic ware, built on the basis of comparative study, is presented. The peculiarities of form and ornamentation of Ukrainian smoked ceramics are subjected to thorough analysis. Some local and all-Ukrainian features of smoked ware are defined. The parallels between Ukrainian and foreign smoked ceramics are being traced.

Key words: Ukraine, smoked ceramics, typology, artistic peculiarities, form, ornamentation.

МОТЫЛЬ Р.Я. Украинская дымленная керамика XIX-XX вв. (История, типология, художественные особенности). - Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.06 - декоративное и прикладное искусство.- Львовская академия искусств, Львов, 2000.

В диссертации рассмотрена украинская дымленная керамика как само-бытное художественное явление. Анализируются природно-географические, историко-социальные, экономические и эстетические предпосылки формирования украинской дымленной керамики; уточнены истоки и составлена периодизация её развития; отмечены факты трансформации влияний, возрождения и угасания традиций и т.п.

Детально исследованы основные этапы технологии производства дымленной керамики: отбор, переработка, подготовка сырья; формирование, сушка, обработка поверхности (лощение, гравирование), сушка, обжиг и их влияние на эстетический вид и художественные особенности изделий. Отме-

чено, что основным материалом является глина со значительным содержанием железа, а главная роль в возникновении характерного чёрного цвета изделий принадлежит процессу восстановительного обжига.

Типология изделий дымленной керамики, основанная на функциональных признаках, разрешает выделить шесть функционально-родовых отличий: посуда, изделия для обустройства жилища, предметы обрядного предназначения, игрушки, вещи личного пользования, строительная керамика; которые, согласно конструктивным и утилитарным принципам, состоят из 20-ти типологических групп и свыше 50-ти их типов. Проанализированы особенности формы и конструкции каждой разновидности изделий с краткой характеристикой бытового применения и сопоставлением названий с терминологией отдельных регионов Украины.

Рассмотрены художественные качества декорирования дымленной керамики XIX-XX вв., проведён анализ применения отдельных приёмов и выразительных методов. Описаны четыре графико-пластические способа обработки поверхности изделий (рифление, штампование, рельефная лепка, лощение); отмечены наиболее распространённые схемы орнаментирования (решётка, «сосна», линейный и линейно-волнистый орнамент), а также мотивы и элементы узоров (линии, точки, эллипсы, круги, ромбы, листья, цветы и т.д.), проведена систематизация декора дымленной керамики.

Путём сравнения дымленных изделий XIX-XX вв. с разных регионов (Поднепровье, Слобожанщина, Полесье, Волянь, Подолье, Покутье, Гуцульщина, Буковина, Лемковщина) определены локальные и общеукраинские черты дымленной керамики. Впервые проведены параллели между отечественными и зарубежными дымленными изделиями из соседних и более отдалённых стран (Австрии, Беларуси, Болгарии, Венгрии, Молдовы, Польши, России, Румынии, Словакии и др.).

В научный оборот введены ранее неизвестные произведения и имена мастеров, рассмотрено творчество профессиональных художников-керамистов конца XX в., в чьих работах инспирируются традиции народной дымленной керамики (Ярослава и Ярославы Мотык, О.Винниченко, О.Мартынович, В.Жука, П.Мося и др.). Автором предложено ряд мер по сохранению и возрождению данного гончарного промысла: необходимо внимание к творчеству народных мастеров, улучшение музейной и выставочной деятельности, значительное увеличение изданий (научных, научно-популярных, учебных), посвящённых искусству дымленной керамики, следует наладить торговлю дымленными изделиями.

Ключевые слова: Украина, дымленная керамика, типология, художественные особенности, форма, декор.

АВ 46.946

0

Віддруковано з готових оригіналів.
Спосіб друку – різнографія.
Формат 60x80¹/₁₆. Умов. друк. арк. 1,0.
Тираж 100 прим. Замовл. № 667.

Друк ВКП «ВМС»
м. Львів, Проспект Свободи, 12
Тел. (0322) 97-05-67, 72-19-64

МИСТ